

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.101.14>

УДК 811.161.2'373.611

ІМЕННИКОВІ ФОРМИ З ОСНОВОЮ НА -АТ- ЯК ДЕРИВАНТИ: АПЕЛЯТИВНІ Й ОНІМНІ СЛОВОТВІРНІ ТИПИ

КУЗЬМА

Ірина Теодорівна,

кандидат філологічних наук, доцент
катедри української мови імені
професора Івана Ковалика,
Львівський національний універси-
тет ім. І. Франка;
вул. Університетська, 1/234, Львів;
e-mail: i.kuzma@ukr.net
ORCID: 0009-0008-8640-0019

Iryna

KUZMA,

PhD (Philology) Associate Professor
at the Prof. I. Kovalyk Department of
Ukrainian Language,
I. Franko National University of Lviv;
1/234 Universytetska St., Lviv, Ukraine;
e-mail: i.kuzma@ukr.net

У статті проаналізовано діахронно-синхронну дериваційну продуктивність непочаткових іменникових форм з основою на -ат- на рівні словотвірної парадигми, яку формують апелятивні й онімні словотвірні типи. Це афіксальні іменники і прикметники, а також антропоніми й топоніми, утворені в результаті трансономатизації форм називного й родового множини. Виявлено історичні передумови й наслідки такої деривації в сучасній словотвірній системі.

Ключові слова: основоцентрична дериватологія, словотвірна продуктивність морфологічної форми, називний / родовий множини, форматворчий суфікс, афіксація, трансономатизація, діахронія, синхронія.

В основоцентричній дериватології словотвірна продуктивність непочаткової морфологічної форми поки що системно не досліджена (тільки частково опрацьовано словотвірні парадигми деяких форм-деривантів [Кузьма 2018, 2021, 2023, 2024]). Під час аналізу іменникових твірних форм зі словозмінною основою на **-ат-** і їхніх словотвірних парадигм у діахронії та синхронії постає теоретичне питання неоднозначного морфемно-словотвірного статусу елемента **-ат-** – чи то у структурі твірної бази, чи у складі вторинного словотворчого засобу, чи як окремого антропо- / топоформанта (наприклад, *зерня-зерня-та-зернятко*; прізвище *Щурат*).

В історичній і сучасній іменниковій парадигматиці **-ат-** – це формотворчий суфікс (*ягня-ягняти-ягнята*), етимологія якого сягає праіндоевропейського детермінатива **-ent-** [Бевзенко 1960; Самійленко 1964; Сучасна 1969]. У похідних від іменників четвертої відміни (наприклад, *поросятина*, *лошатник*, *козлятко*) у результаті вторинного перерозкладу **-ат-** зі структури твірної основи може переходити в афіксальну частину, наприклад, *курч-а* – *курч-атк-о* [Бевзенко 1960: 133; Сучасна 1969: 45]. Ґрунтовні дослідження афіксальної системи засвідчують «різні підходи до виділення морфем у слові та ототожнення їх» [Клименко 1998: 26]. Н.Ф. Клименко, не вводячи **-ат-** у перелік формотворчих засобів, називає його, як і всі інші тематичні суфікси (і при словозміні, і при словотворенні) *інтерфіксами другого типу*: «інтерфікс2 використовують на позначеннях пустих асемантичних морфем, вставок, прокладок, тобто частин слова, що позбавлені самостійного значення і виступають морфологічним засобом, який полегшує сполучуваність службових морфем з твірними основами (або коренями)» [Клименко 1998: 26]. До *інтерфіксів2*, які «використовуються при відмінюванні» і завдяки яким «розширюється словотвірна потенція мови, зростає сполучуваність твірних основ і афіксів» [Клименко 1998: 26], на думку вченої, належить «відрізок варіативної основи» **-ат-** (*курч-ч-ат-а*, *тел-ят-а*) [Клименко 1998: 54].

Дослідниця суфіксальної підсистеми сучасної української літературної мови Є.А. Карпіловська послуговується терміном *форматив* «на позначення післякореневої морфемі, що використовується для творення граматичних форм слова», поняття-

ми-синонімами є «*граматична морфема, тематичний, формо-* або *основотворчий суфікс* <...>». Формативи виявляють широкий спектр функціональних властивостей. Вирізняльна їхня ознака – служити в слові для оформлення основи відповідно до вимог певного граматичного класу чи розряду й пристосувати її до певного типу відмінювання та (або) способу словотворення, наприклад <...> *мал(я) і мал-ят(и), мал-ат(а), мал-ят, мал-ят-к(о)* <...>. На відміну від суфіксів формативи можуть побутувати як у похідних, так і в непохідних основах. Натомість їхня своєрідність <...> полягає в зорієнтуванні на побудову нової основи, яка регулює творення <...>» [Карпіловська 1999: 16–17].

Статус **-ат-** у словотвірній структурі дериватів різних словотвірних типів нетотожний та неоднозначний, що, зокрема, засвідчує і реєстр «складених іменникових суфіксів» [Карпіловська 1999: 144–145] та словотвірних словників (Кореневий 2002; Сікорська 1985). Наприклад: **-ат-** – **структурний елемент основи** перед словотворчими суфіксами **-ник, -к(о), -оньк(о)**: *козлят-ник, немовлят-к(о)* [Карпіловська 1999: 145], *близнят-к(о), попенят-к(о), козенят-к(о), телят-оньк(о)* (Кореневий 2002), але **частина складних словотворчих суфіксів -атник, -атин(а), -атк(о)**: *страус-ятник, зайч-атина* [Карпіловська 1999: 144–148], *тел-ятин(а), коз-ятк(о), тел-ятк(о), мач-атк(о), зерн-ятк(о)* (Кореневий 2002)... Пор. ще *лисен-ятк(о)*, але *козенят-к(о)* (Кореневий 2002); *малят-к(о)* (Кореневий 2002), але *мал-ятк(о)* (Сікорська 1985), *тел-яч(ий)* (Кореневий 2002), але *теляч-ий* (←*телят(а)*: /т/-ч/) (Сікорська 1985)... Такі часом суперечливі теоретичні міркування та відмінності в реєстрах словотвірної лексикографії переконують у тому, що перерозклад на межі твірної основи іменника четвертої відміни і словотворчого афікса, у структуру якого входить елемент **-ат-**, є не завжди завершеним явищем минулого з повною семантичною декореляцією, а в багатьох випадках теперішнім станом (синхронією) української словотвірної системи.

Лексикографічні джерела української мови різного часу засвідчують морфемно-словотвірну неоднорідність як іменників четвертої відміни, так і дериватів різних словотвірних типів, у структуру яких входить елемент **-ат-**. Реєстр таких одиниць

є особливо цікавим для основоцентричних дериватологічних досліджень. Адже і *твірні бази* на **-ат-/-ят-/-ат** (як варіативні основи непочаткових форм) при апелятивній афіксації, і *вторинні словотворчі засоби* (зокрема прикметникової присвійності **-ач(ий)** (←**-ат-**) і недорослості **-ен-(я)** (←**ат**), і складні суфікси **-атк(о)**, **-атин(а)**, **-атник-**, **-атниц(я)** та ін.), і словотвірні моделі онімів на **-ат(а)/-ат-** (співвідносні з твірними словами у формі називного / родового множини), а опосередковано (черезступенево) ще й їхні суфіксальні деривати-оніми на **-ат-ич-**, **-ат-ович-**, **-ат-ин-**, **-ат-ів** та ін. дають підстави говорити про системний словотвірний потенціал непочаткових іменникових форм.

Оскільки первинна функція українського суфікса **-ат-**, етимологічно похідного від словотворчого **ēt** (←**ent**), формотворча, а зафіксовані апелятивні словотвірні типи на **-ат-к-о**, **-ат-оньк-о**, **-ат-ин-а**, **-ат-ник** і под. – явище пізнє, порівняно з найдавнішим індоєвропейським та праслов'янським перерозкладом **-ent-** → **-ēt-** → **-at-/at-**, то логічно припускати, що саме **непочаткова** форма (основа непрямого відмінка однини чи форми множини на **-ат-**) може виступати твірною в діахронії, а часом і в синхронії. Як наслідок – можлива розбіжність між діахронною і синхронною словотвірною структурою або множинна синхронна похідність деяких дериватів, напр., *телячий* ← *телят(а)* + *-ий* і *тел'(а)* + **-ач-** (прикметниковий суфікс присвійності, історично похідний від формотворчого **-ат-**, етимологічно також сягає індоєвропейської посесивності **-ent**), **множинна подільність** морфемної структури, наприклад, *мал'-атк(о)* і *мал'-ат-к(о)*, неоднакове потрактування елемента **-ат-** у морфемній і словотвірній структурі в цілому. У будь-якому разі всі явища вторинного перерозкладу на межі формотворчого суфікса **-ат-** і словотворчого форманта засвідчують ту **початкову сполучуваність морфем**, яка стала передумовою до появи нового вторинного словотворчого афікса, що, сформувавшись при первинному поєднанні з **основою на -ат-** (*лошат(а)* + **ник** → *лош(а)* + **-атник**), розширив свою валентність і для інших іменникових основ, не пов'язаних із четвертою відміною (*голуб'-ятник*, *гус-ятниц(я)*, *кур-ятина*).

Іменники, які в морфологічних формах набувають суфікса **-ат-/-ят-/-ат**, відомі ще в староукраїнську добу (XI–XIII ст.). Переважно це назви недорослих істот з іменниковим коренем, серед яких і субстантиви праїндоевропейської давнини на **-ent-**, і аналогічні за відмінюванням іменники пізнішого походження (*робла, теля, козля, поросля, скотя, отроча, жеребля, лися*) і навіть відприкметниковий дериват *молодя* [Самійленко 1964: 198–204]. У XIV–XV ст. морфологічний клас таких іменників розширюється новими одиницями [*козя, звяря, княжа, оуноуча, праоуноуча, кура* та ін. (ССМ 1977–1978)]. В актовій мові починають з'являтися і деривати нового словотвірного типу з модифікаційним суфіксом недорослості, а згодом і здрібнілості **-ен'(а)**, який належить «до характерних особливостей українського іменникового словотвору» (перший іменник *козеня* зафіксований у 1424 р.) [Самійленко 1964: 32]. Саме субстантиви середнього роду на позначення недорослих істот етимологічно мотивують деривати на **-ен-я**, які синхронно переважно виводять від назв дорослих істот (*козеня* – історично від *козя* і синхронно від *коза*). Оскільки витоки словотворчого суфікса **-ен'(а)**, як і формотворчого **-ат-**, сягають праслов'янського форматива **-ęt** ← **-ent** (етимологічно **-ат-** і **-ен-** – це морфи однієї морфеми [Словотвір 1979: 99], зумовлені позицією та наголосом), то і для морфологічних форм іменників на **-ен'(а)** характерна варіативна основа на **-ат-** (*козя* – *козята, козеня* – *козенята*). З XVI ст. словотвірні типи іменників, у яких при відмінюванні з'являється варіативна основа на **-ат-**, набувають продуктивності (Тимченко), вони залишаються характерними і для сучасної української мови, охоплюючи не тільки назви недорослих істот, а й молодих рослин, недозрілих або дуже дрібних плодів, дрібних предметів, назви частин тіла людей (в основному дітей) чи тварин (переважно парні, тому й частіше вживані у множині) та інші здрібніло-пестливі / пестливі деривати як з іменниковим коренем, так із прикметниковим чи навіть складні іменники, серед яких і авторські неологізми. Наприклад: *пташа, пташеня, зайча, зайченя, кача, каченя, мача, верб'я, гарбузя, гарбузеня, ангеля, дівча, горня, коліща, зореня, річеня, стеженя, маля, маленята, молодята, дошкільнята, веселята, босенята, голопуп'ята, косенята, рукавчата,*

крилята, зубенята, оченята, бровенята, рученята, ноженята (у множині наведено ті, що в однині майже не вживаються).

В українській мові різних періодів загальнокатегорійну словотвірну парадигму іменникових основ на **-ат-** формують такі апелювативні афіксальні словотвірні типи – переважно іменникові, рідко прикметникові: **іменникова основа на -ат-/-ят-/-ат- + -к-о, -оньк-о, -ин-а, -ник-, -ниц-я, -инець-, -ий** [*малят-к-о, пташат-к-о, дівчат-оньк-о, ягнят-ин-а, телят-ин-а, лошат-ник, телят-ник, телят-ниц-я, телят-инець, хлоп'ячий, поросляч-ий / пацяч-ий* (т-ч)...]. Найбільш імовірно, що деривантами виступають форми множини переважно для назв згрупованих дрібних чи парних предметів (*бровенятка*) та родового однини / множини при наявній посесивній / атрибутивній семі (чий? *порослят-и / порослят* → *поросляч-ий*, м'ясо *ягнят-и / ягнят* → *ягнят-ина*). У процесі історичних змін у словотвірній системі деякі первинні словотвірні типи частково або повністю трансформувалися в нові, вторинні СТ, у яких елемент основи **-ат-** у результаті нового перерозкладу відійшов до афіксальної частини: **іменникова основа + -атк-о, -атоньк-о, -атин-а, -атник-, -атниц-я, -атинець-, -ач-ий** (т-ч). Відповідно, деякі деривати сучасної української мови стали паралельно уналежнювати до твірних основ, ускладнених і неускладнених формативом (первинні словотвірні типи – *дівчач-ий* (т-ч), *лошат-ник*, вторинні – *дівч-ач-ий*, *лош-атник*). У результаті декореляції деякі похідні повністю втратили семантичний зв'язок із назвами недорослих істот (пор. тільки вторинні сучасні словотвірні типи *жаб'яч-ий*, *гус-ятниц-я*, *кур-ятин-а*).

Найпродуктивнішим серед наведених виявився порівняно пізній суфіксальний словотвірний тип **іменникова основа на -ат-/-ят-/-ат- + -к-о** із модифікаційним словотвірним значенням 'пестливість, здрібнілість', відомий із кінця XVI ст. Перший іменник *хлоп'ятко* зафіксований у 1591р. [Самійленко 1964: 32]. В історичній морфології пестливі й здрібніло-пестливі іменники середнього роду трактують як деривати, утворені формантом **-к-** від ускладнених суфіксом **-ат-** основ [Бевзенко 1960: 133] – іменники «з давньою основою на приголосний, набувши суфікса **-к-**, перейшли в другу відміну» (*дитьа* → *дитьатко*) [Самійленко 1964: 124]. Діахронний словотвірний

тип **іменникова основа на -ат-/-ят-/-ат- + -к-о** із модифікаційним словотвірним значенням «пестливість, здрібнілість» належить «до характерних особливостей українського іменникового словотвору...» [Самійленко 1964: 32]. У результаті семантичної декореляції і вторинного перерозкладу на межі твірної основи й афікса витворилася нова дериваційна структура **іменникова основа + -атк-о** (*курч-атко, горн-ятко, колиц-атко*). Оскільки складний афікс **-атк-** у сучасній українській мові зафіксований у модифікаційних дериватах, мотивованих тільки іменниками четвертої відміни, які при відмінюванні набувають суфікса **-ат-**, то обидві моделі похідності (і первинна, і вторинна) можуть паралельно співіснувати в синхронії. Елемент **-ат-** (чи у складі твірної основи, чи в структурі похідного афікса) все ще зберігає в собі більш чи менш виразний слід формотворчої функції. Якраз типова сполучуваність основи морфологічної форми на **-ат-/-ят-/-ат- + -к-** і спричинилася до появи нового словотворчого форманта **-атк-**. Усе це свідчить про дериваційний потенціал непочаткової морфологічної форми з основою на **-ат-/-ят-/-ат-**: пестливі утворення на **-ат-/-ят-/-ат-к-о** уперше задокументовані в кінці XVI ст., тобто модифікаційний словотвірний тип постав, коли елемент основи **-ат-/-ят-/-ат-** вже був повноцінною формотворчою морфемою, а не просто фонетичною видозміною праслов'янського **-et ← -ent**.

Відповіді на проблемне запитання, яка саме форма іменникової парадигми виявилася словотворчо активною, допомагає історичний і сучасний лексичний матеріал української мови. Найбільш імовірною видається діахронна мотивація іменників на **-ат-к-о/-ат-к-а** морфологічною формою множини на **-ат-а**, яка в українських пам'ятках мала функційні переваги над формою однини, що насамперед пов'язано зі семантикою іменників, частково з етимологією суфікса **-ат-**. Таку думку підтверджує декілька цікавих фактів в історії формування української словотвірної системи. Зокрема:

1. В українській мові з кінця XVIII ст. зафіксовані пестливі множинні іменники на **-ат-к-а/-енят-к-а**, мотивовані множинними іменниками на **-ат-а/-енят-а**, у яких перерозклад на межі твірної основи й афікса **-к-** не відбувся, а суфікс **-ат-** набув нової словотворчої модифікаційної функції. Наприклад, *грошенят-*

к-а, дверцят-к-а, штаняч-к-а, санчат-к-а, гринджолят-к-а, трійчат-к-а від *грошеняч-к-а, дверцяч-к-а, штаняч-к-а, санчат-к-а, гринджоляч-к-а, трійчат-к-а* (вила з трьома зубами). Поява плюративів, зокрема й на **-ат-а/-енят-а**, нерідко буває пов'язана із частотною перевагою функціонування форм множини в межах морфологічної парадигми четвертої відміни. У результаті форма множини стає початковою, однина або виходить з ужитку, або стає рідковживаною чи віддаляється від множини (відбувається семантична і граматична декореляція), напр.: *молодята, дівчата, грошеняч-к-а*. Відповідно, деривати на **-ат-к-а/-енят-к-а**, тільки частково корелюючи з одиничними назвами, переважно сприймаються як пестливі похідні, синхронно утворені від основ множини на **-ат-а/-енят-а**: *молодятка* (*молодятко*, *молодя* вийшли з ужитку), *дівчатка* (дериват із подвійною похідністю і подвійним синхронним морфологічним статусом: множинне пестливе утворення і форма одиничного іменника середнього роду *дівчатко*), *грошенятка* (перший множинний іменник наведеного словотвірного типу, зафіксований в «Енеїді» І. Котляревського (Тимченко); *гріш* і *гроші* (→ *грошеняч-к-а* → *грошенятка*) – це синхронно різні іменники, а не кореляційна пара числа *однина* – *множина*).

2. Факт словотвірної похідності від форми множини підтверджують і функційно наближені до множинних іменники на **-ат-а/-енят-а**, що називають однорідні дрібні предмети й маляч, що народжуються (вилуплюються) разом, парні частини тіла. У реальному вжитку вони існують тільки / переважно в множині (*зубеняч-к-а, двійняч-к-а, близняч-к-а, трійняч-к-а, губеняч-к-а, оченяч-к-а, бровеняч-к-а, криляч-к-а, рученяч-к-а, ноженяч-к-а*), хоч у системі мови є одиничними: у реєстр словників різного часу внесені переважно в називному відмінку однини, напр., *близня* (Тимченко), *зубеняч-к-а, рученяч-к-а* (ІСУМ). Закономірно, що пестливі деривати таких іменників, особливо характерні для розмовного стилю, уперше з'явилися саме в множині – за моделлю **іменникова основа форми множини на -ат-/-ят-/-ат- а + -к-** (*зубенятка, близнятка, рученятка*...). Історично початкова форма називного однини в такому разі видається функційно другорядною, інколи не зафіксованою в пам'ятках, а відтвореною відповідно до лексикографічних традицій як реєстрова одиниця.

3. Модифікаційна пестливість інших іменників четвертої відміни, ймовірно, первинно була мотивована формами множини. Це логічно випливає із семантики, ситуації вживання іменників, об'єктивної дійсності: частіше говорять про іменовані об'єкти в сукупності з іншими однорідними малими / дрібними істотами / неживими предметами (*курчата, курята, підкіп'ята, мачата, гарбузята, потерчата, дошкільнята, голонуп'ята* → *курчатка, курятка...*, *гарбузятка...*). Очевидно, позначилася на перевазі форм множини, у тому числі й пестливих (здебільшого в назвах недорослих тварин, особливо домашньої птиці, рідше осіб) і первинна функція афікса недорослості **-ѣt**, що розвинулася з етимологічного значення належності, присвійності детермінатива **-ent** (назви нащадків, роду через посесивність).

Питання діахронної та синхронної структурно-семантичної похідності від **непрямих відмінків однини** чи **форм множини** на **-ат-** є неоднозначним для апелювативів, зате онімне словотворення беззаперечно підтверджує таку специфічну мотивацію. Власні назви зберігають пам'ять про давні словотвірні моделі, які або втратили продуктивність, або взагалі не збереглися при апелювативному словотворенні. Тому для об'єктивного виявлення й дослідження будь-якого дериваційного явища необхідно залучати всі похідні одиниці мови, хоч, звичайно, отожднювати словотворення загальної і власної назви не можна [Ковалик 2007: 360].

Цінним матеріалом для основоцентричної дериватології є антропоніми й топоніми на **-ат-а, -ат**, які виразно засвідчують давню породжувальну здатність іменникових форм **називного й родового множини**. Особливими у словотвірному-семантичному й морфологічно-синтаксичному плані, а також неоднозначними в діахронії та синхронії виявилися оніми давніх історичних моделей трансономатизації непочаткових форм іменників, що відмінюються за зразком *t-основи*:

1. Форма одиничного іменника середнього роду з модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в називному множини на **-ат-а** → *антропонім чоловічого роду на -ат-а* (тепер родове прізвище першої відміни): *Путятя, Пуцятя* (<https://ridni.org/>).

2. Форма одиничного іменника середнього роду з модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в родовому множини на **-ат-** → *антропонім чоловічого роду -ат-* (тепер родове прізвище другої відміни): *Щурат, Сенов'ят* (<https://ridni.org/>).

3. Форма одиничного іменника середнього роду з модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в називному множини на **-ат-а** → *множинний топонім на -ат-а*: *Ковальчата, Костив'ята* (Бучко: 120).

4. Форма одиничного іменника середнього роду з модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в родовому множини на **-ат-** → *однинний ойконім чоловічого роду на -ат-*: *Шкурат, Пасат* (Бучко: 120).

Серед «слов'янських особових імен українців» П. Чучки знаходимо численні відповідники обох наведених моделей: *Білята, Бозята, Борзята, Борята, Будята, Велята, Верб'ята, Вишата, Голята, Гордята, Городята, Гостята, Дията, Добрята, Жидята...* (Чучка 2011: 417); *Войшат, Голят, Гудцев'ят, Домарат, Малят, Підков'ят, Рожнят...* (Чучка 2011: 425).

Такі чоловічі найменування, мотивовані **формами називного множини середнього роду на -ат-а**, відомі ще з найдавніших пам'яток XI–XIII ст.: *Васята, Воята, Вишата, Гюрята, Жидята, Жирята, Петрята, Путята, Славята, Твердята* [Самійленко 1964:153]. Уже тоді вони набували відмінкової парадигми іменників першої відміни однини, а «функція суфікса **-ят(-ат-)** у власних особових назвах <...> була патронімічною і полягала в утворенні назв дітей від особової назви батька <...> Таким було і початкове значення особової чоловічої назви **Гостята** – діти, нащадки Гостомисла» [Гумецька 2014: 178]. В українській актовій мові XIV–XV ст. модель на **-ат-а** стає менш продуктивною: зафіксовані поодинокі переважно чоловічі особові найменування, мотивовані **формою називного множини** іменників четвертої відміни: *Ладята, Липята, Мушата* (ч. р. і ж. р.), *Оунклата, Путата...* – вже з морфологічною парадигмою першої відміни однини: *Даємъ слузъ нашему Юркови козенати* (ССМ 1: 485); <...> *рану маю от Александра Ладяти* (ССМ 1: 536); <...> *бра(т) его дмитрии ли(па)*

та (ССМ 1: 546); <...> *а то єсмо дали пану ивану мушати* (ССМ 1: 621); *Путьата* *Ивановичь городничий луцкий* (ССМ 2: 278). Пам'ятки цього часу містять також чоловічі антропоніми, похідні від **форми родового множини на -ат-**, наприклад, *Корьят*, *Малят*, *Мушат*, *Чарнат*, що повністю набули парадигми іменників другої відміни в однині: за *корьята* (ССМ 1: 501), *ємоу и... малъатоу* (ССМ 1: 574), *в(г)ра п(ана) Мушата* (ССМ 1: 621), *вьра... Чарната* (ССМ 2: 530).

Особливо продуктивною в утворенні власних особових назв виявилися ці моделі з половини XVI до кінця XVII ст. «На території обоабіч Карпат, у смузі Підкарпаття аж до ріки Сяну і в Закарпатті вздовж ріки Ужа, з'являється новий тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-єт** у формі **родового множини на -(ов)ят(-ат)**: *Wolczq̄t* Maksym, *Serelczq̄t* Sienko, Iwan *Romanczq̄t... Barancsat, Rusincsat, Timkovjat...*» [Гумецька 2014: 180]. Найстійкішими, за словами І. Франка, серед «вимираючих, вийшлих із моди прозвищ», виявилися антропоніми, мотивовані **називним і родовим множини на -ат-а, -ат-**: *Bozkowięta, Borisowięta, Wasilowięta, Harasimowięta, Ihnatowięta...*; *Waskowięq̄t, Wankowięq̄t, Wasilq̄t, Waskicq̄t, Chomiet, Tymowięq̄t, Klimczq̄t, Mikulczq̄t...* [Франко 2019: 33–38].

Сучасні прізвищеві словники вже не фіксують одиниць, історично похідних від **називного множини на -ат-а**, за винятком одного: «*Презлята*, Р. -ти, О. -ті, Д. -тою, мн. Н. -ти, Р. -тів; ж. = ч.» (Редько II: 857), хоча поодинокі офіційні прізвища цієї моделі і тепер відомі на різних теренах України: *Путьата*, *Пущята*, *Презлята*, *Пацята*, *Іванчата*... (перша відміна) (<https://ridni.org/>). Прізвища на **-ат-**, які становлять «скам'янілу форму род. відм. множини, що морфологічно асимілювалася з іменниками чол. роду II відміни» [Редько 1966: 16], тепер рідкісні, розповсюджені переважно в гірських районах Бойківщини: *Коня́т*, *Миков'я́т*, *Процев'я́т*, *Стар'я́т*, *Щура́т*, *Санов'я́т*, *Синов'я́т*... [Редько 1966: 114]. На Закарпатті словотвірна продуктивність родового множини вища: *Морозчат*, *Єремчат*, *Банчат*, *Баранчат*, *Волошинчат*, *Кошарчат*, *Лазурчат*, *Веретчат*, *Микульчат*, *Семенят*... [Чучка 2005: 686–687]. Сучасні прізвища на **-ат-** відомі і в інших регіонах України: *Шкурат*, *Мушат*, *Пасат*, *Щурат*, *Синов'ят*... (<https://ridni.org/>).

В ономастиці усталилася нова синхронна модель творення антропонімів на **-ат-**: Л. Гумецька, Ю. Редько, П. Чучка, акцентуючи на історичній генітивній посесивності, водночас розглядають усі прізвищеві назви цього зразка як афіксальні, утворені **антропонімним / прізвищевим / родичівським формантом**, або **патронімним суфіксом -ат-/-чат-/-ят-** [Гумецька 2014; Редько 1966; Чучка 2005]. З одного боку, суфіксальний спосіб не відображає реальної суті трансономатизації форми родового множини: *батько Щур* → *діти Щурата / один із їхнього роду в родовому множини Щурат* → *прізвисько / згодом родове прізвище Щурат* (чоловіче із новою парадигмою другої відміни, жіноче незмінне), бо моделюється спрощено, черезступенево: *Щур-* + *-ат-* → *Щурат*. З іншого ж, логічними є і такі міркування П. Чучки: «Завдання словотвірного аналізу прізвищевих назв – характеристика аналізованих антропонімів з погляду того хронологічного зрізу відповідної мови, на якому ці знаки перетворювалися з живих мотивованих однопоколінних прізвищ <...> на спадкові родинні назви, тобто на прізвища. Такий підхід до їх аналізу дає змогу дослідникові принципово відрізнити словотвірний аналіз прізвищ від формально-типологічного, поморфемного та етимологічного» [Чучка 2005: 25].

Ще одне семантичне (метонімне) перенесення (назви осіб на суміжну назву місця) стало причиною формування історичної моделі словотвірної похідності від **одиночного іменника середнього роду** із модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в **називному множини на -ат-а** і в **посесивному родовому множини на -ат-** при топонімотворенні. У результаті трансономатизації назва нащадків, мотивованих іменем батька, у **називному множини** переходить у множинний ойконім на **-ат-а** зі збереженням парадигми четвертої відміни в множині: *Ковальчата, Костив'ята, Менів'ята, Помонята, Постоята, Олексята, Маленята, Кринтята* (Бучко: 120). Історики мови стверджують, що «утворення з суфіксом **-ят-а(-ат-а)** з первісним значенням дітей, нащадків особи, названої в основі слова, слід гадати, з часом, у відповідності з законом асоціації за суміжністю, закріпилися за родовими оселями, де проживали нащадки засновника роду: *...Ковальчата, Олексята, Костив'ята* та ін. у Закарпатті» [Гумецька 2014:

179]. У результаті такої трансономатизації граматичні зміни мінімальні: відмінкова парадигма твірної бази (іменник четвертої відміни у множині) збереглася, категорія числа в множинних топонімів втратила семантичний компонент і стала формально-граматичною, а категорія роду зникла. Назва нащадків у функції неузгодженого означення **в посесивному родовому множини на -ат-** у результаті трансономатизації переходить у топонім чоловічого роду на **-ат-** із відповідною новою парадигмою відміни в однині (граматичні зміни числа, роду, парадигми) і новою синтаксичною функцією. Це рідкісні ойконіми [*Шкурат, Пасат* (Бучко: 120)], переважно мікротопоніми: присілок *Петров'ят*, гора *Данков'ят* [Франко 2019: 41–42], *Ткачат* (*Tkaczat*), *Баранов[üa]т* (*Baranowiet*)... [Франко 2019: 153–154].

Як свідчить матеріал українських пам'яток різного часу, відомі ономастичні дослідження, онімна лексикографія, сучасні електронні реєстри, **форми називного / родового множини на -ат-а/-ат-**, мотивовані переважно іменем батька, історично були продуктивною твірною базою для антропонімів (особливо в XVI–XVIII ст.), але виявили низький потенціал при топонімотворенні.

У цілому словотвірну парадигму непочаткової іменникової форми з основою на **-ат-** становлять словотвірні типи афіксальних апелятивних іменників і прикметників, а також оніми, утворені в результаті трансономатизації морфологічних форм, зафіксовані або відтворені в джерелах на підставі їхніх суфіксальних дериватів. Етимологічна функція формотворчого суфікса **-ат-** та її семантична еволюція, специфічна семантика твірних баз, відмінюваних за зразком *t*-основи, синтаксичний контекст форм стали передумовою їхньої дериваційної активності, а її наслідком у синхронії є нові апелятивні й онімні словотвірні типи і вторинні афікси з новою сполучуваністю.

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960.

Гумецька Л.Л. З приводу особової назви Гостята в новгородській берестяній грамоті № 9. *Українська мова. Хрестоматія: у 3 кн.* Кн. 1. Укл.: М. Железняк, Г. Козачук. Київ, 2014.

Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. Київ, 1999.

Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ, 1998.

Ковалик І.І. Вчення про словотвір. *Вибрані праці*. Ч. І. Івано-Франківськ – Львів: Місто НВ, 2007.

Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. *Вибрані праці*. Ч. II. Івано-Франківськ – Львів, 2008.

Кузьма І. Словотворча здатність форм ступенів порівняння прикметника в сучасній українській мові (дієслівні словотвірні типи). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2018. Вип. 68. С. 68–76.

Кузьма І. Іменникові форми з основою на -АТ- у словотвірній системі української мови (модифікаційні словотвірні типи на -ат-к-о/-атк-о в діяхронії та синхронії). *Збірник наукових праць на пошану професора Таміли Панько*. Львів, 2021. С. 376–390.

Кузьма І. Власні назви як результат словотвірної продуктивності іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази при ономагізації / трансономагізації. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей*. Львів, 2023. С. 203–220.

Кузьма І. Словотвірна продуктивність іменникових форм: питання реалізації в українській антропонімії (родовий однини). *Записки Наукового товариства імені Шевченка, ССLXXVI*. Праці Філологічної секції. Львів, 2024. С. 360–376.

Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ, 1966.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. I. Київ, 1964.

Словотвір сучасної української літературної мови. За ред. М. Жовтобрюха. Київ: Наукова думка, 1979.

Сучасна українська літературна мова: морфологія. За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969.

Франко І. Причинки до української ономастики. *Львівська ономастична школа: хрестоматія*. Відп. ред. З.О. Купчинська. Львів, 2019. URL: <https://ridni.org/>

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бучко – Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. Lublin, 2001.

ІСУМ – Інверсійний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1985.

Кореневий – Кореневий гніздовий словник української мови. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2002.

Редько – Редько Ю.К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів, 2007.

Сікорська – Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ: 1985.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Ред. кол.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова). Т. 1–2. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

Тимченко – Тимченко Є. та ін. Історичний словник українського язика. Харків – Київ, 1930–1932.

Чучка 2005 – Чучка П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005.

Чучка 2011 – Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011.

REFERENCES

Bevzenko, S.P. (1960). Historical morphology of the Ukrainian language. Uzhhorod (in Ukr.).

Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). Modern Ukrainian literary language. Morphology. Kyiv (in Ukr.)

Franko, I. (2019). Reasons for Ukrainian onomastics. *Z.O. Kupchynska (Ed.). Lviv onomastics school: textbook*. Lviv (in Ukr.).

Humetska, L.L. (2014). Regarding the personal name of the Hostiata in the Novgorod birch certificate, 9. *Ukrainian language: in 3 books*. Book 1. M. Zheliezniak, H. Kozachuk (eds.). Kyiv (in Ukr.).

Karpilovska, Ye.A. (1999). The suffix subsystem of the modern Ukrainian literary language: structure and implementation. Kyiv (in Ukr.).

Klymenko, N.F. (1998). Basics of morphemics of the modern Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Kovalyk, I.I. (2007). The doctrine of word creation. *Selected works*. Part 1. Ivano-Frankivsk – Lviv (in Ukr.).

Kovalyk, I.I. (2008). Issues of Ukrainian and Slavic linguistics. *Selected works*. Part 2. Ivano-Frankivsk – Lviv (in Ukr.).

Kuzma, I. (2024). Word-forming productivity of noun forms: issues of implementation in Ukrainian anthroponymy (genitive singular). *Notes of the Shevchenko Scientific Society, CCLXXVI: Proceedings of the Philological Section*, 360–376. Lviv (in Ukr.).

Kuzma, I. (2018). Word-forming ability of forms of degrees of comparison of the adjective in the modern Ukrainian language (verb word-forming types), *Visnyk of the Lviv University. Philological series*, 68, 68–76 (in Ukr.).

Kuzma, I. (2021). Noun forms bases on -AT- in the word-formation system of the Ukrainian language. *Collection of scientific works in honor of Professor Tamila Panko* (pp. 376–390). Lviv (in Ukr.).

Kuzma, I. (2023). Proper nouns as a result of the word-forming productivity of noun forms: nominative and genitive plurals as formative bases in onomatization/trans-onomatization. *Linguistic Commission of the Shevchenko Scientific Society. From the history of people and ideas* (pp. 203–220). Lviv (in Ukr.).

Redko, Yu.K. (1966). Modern Ukrainian surnames. Kyiv (in Ukr.).

Samiilenko, S.P. (1964). Essays on the historical morphology of the Ukrainian language. Part I. Kyiv (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M. (Ed.). (1979). Derivatology of the modern Ukrainian literary language. Kyiv: Naukova dumka. URL: <https://ridni.org/> (in Ukr.).

LEGEND

Бучко – Buchko, D. (2001). Inversion dictionary of oikonoms of Ukraine. Lublin (in Ukr.).

ІСУМ – Inversion dictionary of the Ukrainian language. (1985). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Кореневий – Karpilovska, Ye. (2002). Root nest dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: “Ukr. entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Редько – Redko, Yu.K. (2007). Dictionary of modern Ukrainian surnames: in 2 vols. Lviv (in Ukr.).

Сікорська – Sikorska, Z.S. (1985). Ukrainian-Russian word-making dictionary. Kyiv (in Ukr.).

ССМ – Hrynchysyn, D.H., Humetska, L.L. (Eds.). (1977–1978). Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries. Vols. 1–2. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Тимченко – Tymchenko, Ye. (1930–1932). Historical dictionary of the Ukrainian language. Kharkiv – Kyiv (in Ukr.).

Чучка 2005 – Chuchka, P. (2005). Surnames of Transcarpathian Ukrainians. Historical and etymological dictionary. Lviv: Svit (in Ukr.).

Чучка 2011 – Chuchka, P.P. (2011). Slavic personal names of Ukrainians. Historical and etymological dictionary. Uzhhorod: Lira (in Ukr.).

Статтю отримано 21.08.2024

Iryna Kuzma

NOUN FORMS WITH THE STEM ON -AT- AS A WORD-FORMING BASE: APPELLATIVE AND ONYMIC WORD-FORMING TYPES

The article analyzes the diachronic-synchronic derivational productivity of non-initial noun forms on **-am-** at the level of the word-forming paradigm, which is formed by appellative and onymic word-forming types. These are affixal nouns and adjectives, historically motivated by the base on **-am-**, as well as anthroponyms and toponyms, formed as a result of transonomatization of nominative and genitive plural forms. The prerequisites and consequences of such a derivation in the modern word-formation system are revealed.

In the Ukrainian language of different periods, the word-forming paradigm of noun bases on **-am-** is formed by the following appellative affixal word-forming types: *noun base on -am- + -к-о, -оньк-о, -ин-а, -ник-, ниц-я, -инець-, -ий*. The most likely derivatives are plural forms mainly for the names of grouped small or paired objects (*бровенятка*) and genitive singular / plural (*телячий*).

The derivation from non-initial noun forms, in particular from **nominative / genitive plural** forms, is a complex and ambiguous issue in diachrony and synchrony. The onomastic derivatology is often able to unquestionably confirm such derivation, because some models of onyms supplement the list of appellative derivative types, in which various nominal morphological forms act as a derivative.

The ancient historical models of onymatization of non-initial forms of nouns that are declined according to the pattern of the t-stem are: 1. *The form of the neuter noun in the nominative plural on -am -a → masculine anthroponym on -am-a: Іванчата*. 2. *The form of the neuter noun in the genitive plural on -am- → masculine anthroponym on -am-: Мушам*. 3. *The form of the neuter noun in the nominative plural on -am-a → plural toponym on -am-a: Ковальчата*. 4. *The form of the neuter noun in the genitive plural on -am- → singular masculine toponym on -am-: Шкурам*. Today surnames and oikonoms of this type are rare.

Key words: stem-centric derivatology, word-formation productivity of morphological form, nominative plural, genitive plural, formative suffix, affixation, transonomatization, diachrony, synchrony.